

وزیر فرهنگ دولت وقت حجاز، صبری را به جشنی در یکی از مدارس مکه به مناسبت تجلیل از ملی‌گرایی عربی، برای سخنرانی دعوت کرد. وی به این مناسبت شعری سرود که بخشی از آن را در کتاب آورده است. (ص ۱۸۶-۱۹۲)

شرح برخی خدمات حکومت حجاز به حاجیان و رسیدگی به وضع عمومی کشور و برقراری امنیت راه‌ها، بهبود حمل و نقل عمومی، و پرداختن به بهداشت و سلامت از واپسین مطالب کتاب است. صبری این اصلاحات را از دستاوردهای نهضت عربی به شمار آورده است. (ص ۱۹۳-۲۱۵)

المطبعة السلفية این کتاب را به سال ۱۳۴۲ق. در مصر به چاپ رسانده است. کتاب شامل ۲۲۸ صفحه در قطع وزیری است و صفحاتی شامل عکس چهره‌های برجسته بدون شماره در آن آمده است.

◀ منابع

الاعلام: الزرکلی (م. ۱۳۹۶ق.)، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۹۷م؛ معجم المطبوعات العربیة: یوسف الیان سرکیس، قم، مکتبة النجفی، ۱۴۱۰ق.

فاطمه محمد

تذكرة الطريق: سفرنامه حج فارسی،
نوشته محمد عبدالحسین کربلایی کرناطکی
هندی (زنده در ۱۲۴۲ق.)

نام کامل این سفرنامه، تذكرة الطريق فی مصائب حجاج بیت الله العتیق است. سفرنامه با شیوه روزشمار، رخدادهای سفر حج را که از کربلا آغاز شده و به همان جا پایان یافته و از بیست و ششم شوال ۱۲۳۰ق. تا شانزدهم جمادی الاولی ۱۲۳۲ق. به درازا انجامیده، آورده است. (ص ۱۵-۱۶) این سفرنامه تصویری از وضعیت راه جبل (راه جنوب عراق به حرین که از نجد می‌گذشته است) و ناامنی‌ها و خطرهای آن برای حج‌گزاران را و نیز آگاهی‌هایی تاریخی از درگیری‌های وهابیان با حکومت مصر در حجاز در سده سیزدهم ق. به دست می‌دهد.

حافظ محمد عبدالحسین بن محمد عبدالهادی جعفری طیاری کربلایی هندی^۱ از خاندان‌های امیرالامرائی یا «نواب»‌های هند است که در کرناٹک، منطقه‌ای در جنوب هند با مرکزیت شهر آرکات، حکومت (۱۲۷۲-۱۱۰۲ق.) می‌کرده‌اند. این خاندان، شیعه بوده و به قوم نوائط که از عراق به هند مهاجرت کردند، تعلق داشته است.^۲ از برجسته‌ترین افراد

۱. الذریعه، ج ۴، ص ۳۹؛ اعیان الشیعه، ج ۹، ص ۳۸۰.

۲. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۹۶.

اشعاری از نویسنده آمده که ضمن اشاره به زمان، فشرده موضوع آن بخش را بازگفته است. عناوین اصلی و فرعی سفرنامه از مصححان آن است.

انگیزه نویسنده به گفته او (ص ۳۳-۳۵) و بر پایه نام کتاب، شرح دشواری‌های مسیر حج است. او در این سفر مسیری سخت و دراز را پیموده و به حج آن سال نرسیده و ناچار يك سال در حرمین مانده تا سال بعد حج بگذارد. زمانه نویسنده، مصادف با دولت اول وهابیان بوده و سفر وی در اواخر عمر این دولت و در آستانه سقوط آن به دست نیروهای محمد علی پاشا، بنیان‌گذار سلسله خدیوان مصر (حك: ۱۲۲۰-۱۲۶۴ق.) و پسرش ابراهیم پاشا (م. ۱۲۶۵ق.) صورت پذیرفته است. (ص ۱۴۷، ۱۸۴-۱۸۹) بر پایه گزارش‌های نویسنده از رخدادها و مقابله‌های محمد علی پاشا و عبدالله بن سعود (م. ۱۲۳۴ق.) حکومت مصر با بهره‌گیری از ضعف وهابیان، به قشون‌کشی و تصرف برخی مناطق حجاز، از جمله شهرهای پیرامون مدینه، پرداخت. گمان می‌رود این درگیری‌ها موجب غفلت حاکمان وهابی از امور دیگر، از جمله نظارت بر حج، شده و کار گزاران حج با طیب خاطر به غارت و چپاول و زورگویی به حاجیان می‌پرداخته‌اند. عامل اصلی تأخیر حج نویسنده و همراهانش نیز رفتار مبارك وهابی، کار گزار

این خاندان، محمد علی والجاه، جد نویسنده، بوده که چهل سال حکومت کرده است.^۱ محمد علی والجاه اوقافی برای حرمین داشته که بخشی از آن تا زمانه نویسنده باقی بوده است. (ص ۲۰۰) نسب مادری نویسنده سفرنامه به سید علی خان مدنی شیرازی^۲، مؤلف ریاض السالکین در شرح صحیفه سجاده می‌رسد. (ص ۳۶) او تولد خود را روز دهم جمادی الاولی نوشته؛ اما سال آن را مشخص نکرده است. (ص ۱۳۴) از سال وفات او نیز گزارشی در دست نیست؛ اما به سال ۱۲۴۲ق. زنده بوده^۳ و در کربلا می‌زیسته است. (ص ۱۳، ۳۶) بدین رو، گزارش سفر او از کربلا آغاز شده و به آن پایان یافته است. در مقدمه، بدون یادکرد تاریخ، از مهاجرت خود همراه خانواده و مادرش از هند به کربلا سخن گفته است. (ص ۳۶) جز سفرنامه حج، آثاری دیگر در موضوعاتی مانند زندگی امامان معصوم علیهم‌السلام به او نسبت داده‌اند.^۴

زبان سفرنامه، فارسی روان و در پرتو لهجه هندی است. برخی واژه‌های فارسی موجود در سفرنامه و گونه کاربرد آن‌ها، در فارسی رواج ندارد. (ص ۱۸) در آغاز هر بخش از کتاب،

۱. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ص ۲۹۷.

۲. الذریعه، ج ۱، ص ۴۵۰؛ ریاض السالکین، ج ۱، ص ۲.

۳. نک: الذریعه، ج ۲، ص ۴۵۸.

۴. الذریعه، ج ۲، ص ۴۵۸؛ ج ۱۲، ص ۱۱؛ ج ۱۵، ص ۳۵۱.

عبدالله بن سعود، بوده (ص ۵۳) که با توییح امیر وهابی روبه رو شده است. (ص ۷۸) کتاب يك مقدمه (ص ۳۳-۳۷)، يك خاتمه (ص ۲۴۷-۲۵۲) و پنج زمان (بخش) دارد که عبارتند از: از کربلا تا سرزمین وهابی (ص ۳۹-۵۸)، در اسارت مبارک وهابی تا ورود به مدینه (ص ۵۹-۱۲۲)، اقامت چند ماهه در مدینه (ص ۱۲۳-۱۹۵)، از اقامت در مکه تا بازگشت به بصره (ص ۱۹۷-۲۳۶) و از بصره تا کربلا. (ص ۲۳۷-۲۴۵)

نویسنده به ثبت تاریخ‌ها بسیار علاقه داشته است. وی برای هر روز از سفر خود دست کم يك یا دو خط گزارش به دست داده و هیچ روزی را از قلم نینداخته است. توجه به تقویم تاریخی شیعه، عیدهایی مانند ۱۸ ذی حجه روز جلوس مبارک مرتضوی علیه السلام بر مسند خلافت (ص ۷۳) و وفیات اهل بیت و بزرگان دین، تاریخ و سالگرد برخی رویدادهای روزگار پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان از ویژگی‌های سفرنامه است. برای نمونه، می‌توان از روز بیعت مأمون با امام رضا علیه السلام یا شهادت جناب مسلم و کوچ امام حسین علیه السلام از مکه به کربلا یاد کرد. (ص ۶۸) تقویم عبادی نیز در نظر نویسنده جای داشته و ایام روزه‌داری و عبادات ویژه ایام خاص که گویا بیشتر از *زاد المعاد* علامه مجلسی گزارش شده (ص ۱۶۸)، مغفول نمانده است. نویسنده در این میان، تاریخ و سالگرد

وفات برخی از خویشان و روز تولد خود و تاریخ وفات همسرش را نیز یاد کرده است. مهم‌ترین نکته در تاریخ‌گذاری‌های این سفرنامه، اشاره به دو گونه تاریخ قمری است که در آغاز هر ماه بیان شده است. از این دو، یکی مبدأ هجرت پیامبر صلی الله علیه و آله است و دیگری جلوس مرتضوی یعنی نشستن امام علی علیه السلام بر مسند خلافت در نخستین ماه سال ۳۶ق. (ص ۳۳) برخی آگاهی‌های سفرنامه به لحاظ تاریخی شایان توجه بیشتر است. بخش عمده این آگاهی‌ها مربوط به دولت اول وهابیان است که در آستانه سقوط قرار داشته است؛ یعنی حدود دو سه سال پیش از حمله ابراهیم پاشا به آن‌ها. نویسنده با وهابیان و نیز نیروهای مصری دیدارها و گفت‌وگوهایی داشته و به ابراهیم پاشا هدایایی تقدیم کرده است. (ص ۱۹۱) برخی از گزارش‌های جزئی اما مهم کتاب از این قرارند: آمدن برخی امیران و شاهزادگان ایرانی به حج (برای نمونه: ص ۲۲۶، ۲۳۱)، نامه شاهزاده محمد علی میرزا ملقب به دولت‌شاه به عبدالله بن سعود برای مراعات حال حاجیان ایرانی (ص ۹۸)، مشکلات و چگونگی و نظام حج‌گزاری آن روزگار به ویژه از راه جبل، رفتار قبایل میان راه با حاجیان، نام مناطق میان راه، مبالغی که قبایل از مسافران برای عبور از سرزمین خود می‌گرفته‌اند، وضعیت رفاهی و بهداشتی

گزارش‌های وی برای بررسی تاریخ اجتماعی حجاز سودمند است و آگاهی‌هایی در باره بادیه و مسیرها و شیوه حرکت کاروان‌ها، وسایل سفر مانند چارپایان و کجاوه و انواع آن، مشکل کم‌آبی و چگونگی فراهم کردن آب، تجارت و خرید و فروش، و بسیاری موضوعات همانند به دست می‌دهد.

◀ **چاپ‌ها:** نسخه خطی این کتاب در کتابخانه برلین با شماره ۳۵۹ نگهداری می‌شود. رسول جعفریان و اسراء دوغان این نسخه را تصحیح و در نشر تاریخ‌نگار قم به سال ۱۳۸۶ ش. با قطع وزیری و ۲۶۴ صفحه چاپ کرده‌اند. مصححان مقدمه‌ای مفصل بر کتاب نگاشته و نویسنده و سفرنامه او را معرفی نموده‌اند.

◀ منابع

اعیان الشیعه: سید محسن الامین (م. ۱۳۷۱ق.)، به کوشش حسن الامین، بیروت، دار التعارف؛ پنجاه سفرنامه حج قاجاری: به کوشش رسول جعفریان، تهران، نشر علم، ۱۳۸۹ ش؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی: زیر نظر بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ، ۱۳۷۲ ش؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه: آقا بزرگ تهرانی (م. ۱۳۸۹ق.)، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۳ق؛ ریاض السالکین: علی خان الحسنی المدنی (م. ۱۱۲۰ق.)، به کوشش الحسینی، قم، نشر اسلامی، ۱۴۰۹ق.

اسراء دوغان

حاجیان. در آن دوره راه شام هم رونق داشته؛ اما راه جبل و بصره و نجد بیشتر مورد استفاده حاجیان بود و عرب‌های بنو حرب، شمر و عنیزه ساکن در مسیر، حاجیان را غارت می‌کردند که در بسیاری از سفرنامه‌های معاصر این اثر نیز از آن سخن رفته است.^۱

نویسنده در برخی گزارش‌های خود، به جغرافیا و آداب و رسم‌های مذهبی مناطق و مکان‌ها پرداخته است. او اهل لحسا را شیعه خوانده (ص ۲۳۱) و از شیعیان مدینه یاد کرده (ص ۱۲۶) و اهل بریده را نکوهیده است که روز عاشورا را جشن می‌گرفته‌اند، با این پندار که پیامبر ﷺ در این روز در جنگی پیروز شده است. (ص ۸۶) از دیگر گزارش‌های سفرنامه، بیان تعصب و بدرفتاری و هابیان در برخورد با ایرانیان و شیعیان است که گاه موجب شده است ایشان در انجام دادن آداب و مناسک خود، تقیه کنند. (برای نمونه: ص ۸۴)

آگاهی‌های سفرنامه در باره شهرهای محل اقامت نویسنده در طول سفر اندک است. او حتی از شهر مدینه نیز که زمانی دراز در آن مانده، آگاهی چندانی به دست نمی‌دهد و تنها به وصف مسجدالنبی ﷺ و باب‌ها (ص ۱۲۹) و ستون‌های آن می‌پردازد. با این حال،

۱. برای نمونه، نک: پنجاه سفرنامه، ج ۵، ص ۴۰۹-۴۱۱، ۴۱۳؛ ج ۸، ص ۴۷.

